ՀՏԴ 93

ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ 18-րդ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՎ 19-րդ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

Վ.Ռ.Բալայան

Պատմության ամբիոն

18-րդ դարի վերջերին գահին տիրելու համար Իրանում նորից պայքար սկսվեց: 1794թ. թուրքական ծագում ունեցող Կաջարների ներկայացուցիչ ներքինի Աղա Մուհամմադ խանը իրեն շահ է հռչակում, որից հետո եռանդուն գործունեություն ծավալում Իրանի տիրապետությունը Այսրկովկասի վրա վերահաստատելու և ռուսների առաջխաղացումը կանխելու համար: Շուտով նա պահանջ ներկայացրեց վրաց Հերակլ 2-րդ արքային՝ խզել իր կապերը Ռուսաստանի հետ և անվերապահորեն ենթարկվել Իրանին: Նա հպատակություն էր պահանջում նաև Այսրկովկասի տարածքում եղած խանություններից: Սակայն Հերակլ 2-րդ արքան, որն ապավինել էր Ռուսաստանի հովանավորությանը, մերժեց այդ պահանջը: Աղա Մուհամմադ խանը մերժում ստացավ նաև Ղարաբաղի Իբրահիմ խանից:

Աղա Մուհամմադ խանին առավել շատ անհանգստացնում էին ռուսական կողմնորոշում ունեցող Արցախի մելիքները: Այդ էր պատճառը, որ նա խոստացավ մելիքներին հաստատել իրենց իշխանություններում և տապալել Իբրահիմ խանին, եթե նրանք ենթարկվեն պարսից շահին: Սակայն Արցախի մելիքները վճռականությամբ մերժեցին սպառնալիքներով ուղեկցվող այդ պահանջը: Դեռ ավելին, նրան դիմակայելու համար անգամ դաշնակցեցին Իբրահիմ խանի հետ: Միայն շրջահայացություն ցուցաբերեց Ջրաբերդի մելիք Մեժլումը՝ միանալով Աղա Մուհամմադ *խանին Իբրահիմ խանին տապալելու համար:* Արցախի անհնազանդ տերերին պատժելու նպատակով 1794թ. ամռանը Սուլեյման Շահզադեի զորքերը մտնում են Արցախ և խայտառակ պարտություն կրում[1]:

Արցախում կրած պարտությունը կատաղեցնում է Աղա Մուհամմադ խանին և նա դաժանությամբ պատժում է ողջ վերադար-ձած զորապետներին:

Եվ ահա, 1795թ. պարսկական 80000-անոց խառնիճաղանջ բանակը, անձամբ Աղա Մուհամմադ խանի գլխավորությամբ անցնում է Արաքս գետը, մտնում Արցախ և պաշարում Շուշի ամրոցը: Աղա Մուհամմադ շահը չի կարողանում կոտրել Շուշիի պաշտպանների դիմադրությունը: Արցախցի մի ծերունու պատմածի հիման վրա Վարդան Օձնեցին նկարագրում է, թե ինչպիսի խիզախություն [illegible] դրսևորել Շուշի ամրոցը պաշտպանելիս 60 հայ քաջորդիներ, որոնք ծածուկ դուրս գալով ամրոցից հանկարծակի հարձակում են գործել թշնամու վրա, խուճապի մատնել և մեծ կորուստներ պատճառել նրանց[2]:

Քիչ նեղություն չէին կրում շահի զորքերը նաև այն 12 հազար հայ ընտանիքներից, որոնք ամրացվել էին Շուշին շրջապատող կիրճերի մեջ և շարունակ թիկունքից հարվածում էին պաշարողներին[3]: Շուշի ամրոցի պարիսպների տակ կրած պարտության համար, Աղա Մուհամմադ խանի հրոսակները վրեժխնդիր են լինում անզեն ժողովրդից: Պարսից շահը առանձնակի դաժանություն էր ցուցաբերում գերի ընկած բերդապահ հայերի նկատմամբ: Նա հրամայեց ձիերը պայտել այնպես, որ պայտերը լինեն սմբակների երեսին, իսկ մեխերը դուրս ցցված լինեն սմբակների տակից: Ապա փռել տվեց գերիներին գետնի վրա և այդպես պայտած ձիերով կոխկրտել տվեց նրանց: Սմբակներից դուրս ցցված մեխերը կատարելապես հոշոտեցին, մսի և արյան զանգված դարձրին այդ թշվառներին[4]:

Չկարողանալով գրավել Շուշին, Աղա Մուհամմադ խանը, ասպատակելով Շուշիի շրջակայքում գտնվող հայկական բնակավայրերը, շարժվում է դեպի Թիֆլիս: Քաղաքի բնակիչների մի մասը սրի քաշվում, իսկ մնացածները տարվում են գերի:

Յոթ օր քաղաքը թալանելուց, ավերելուց հետո շահի զորքերը՝ հարուստ ավարով և հազարավոր գերիներով ծանրաբեռնված շարժվում են Մուղանի դաշտ՝ այնտեղ ձմեռելու: Մինչև այդ շահը փորձեց *հնազանդեցնել Շամախու և Նուխու խաներին:* Բայց նրա զորքերը պարտություն կրեցին: Կատաղած շահը իր թույնը թափեց Թիֆլիսից բերած գերիների վրա: Ավելի բարբարոսական պատիժ շահը պատրաստել էր Արցախից բերված 52 հայ գյուղապետների համար, որոնք ձերբակալվել էին Շուշու պաշարման ժամանակ: Նրա հրամանով շինվեց մի քարակիր պատ 52 նեղլիկ ծակերով, որոնց մեջ մտցրին գյուղապետների գլուխները: Ապա պատի մյուս կողմից նրանց պարանոցներին անց կացրին հաստ պարաններ, որոնց ծայրերը կապեցին ամեհի ջորիների գավակներին ու հարվածներով ստիպեցին անասուններին քաշել այդ պարանները և նրանք այնքան քաշեցին, որ թշվառների գլուխները պոկվեցին:

Աղա Մուհամմադ շահի հաջողությունները Այսրկովկասում թուլացրեց Ռուսաստանի հեղինա-

կությունը տարածքաշրջանում: Այն վերականգնելու համար ցարական իշխանությունները անհապաղ միջոցառումներ ձեռնարկեցին: Սկզբում՝ ռուսական կառավարության որոշմամբ 1795թ. դեկտեմբերին Թիֆլիս է ժամանում 2000 հոգուց բաղկացած ռուսական մի ջոկատ՝ Վրաստանը Աղա Մուհամմադ շահի նոր ոտնձգություններից պաշտպանելու համար:

Օգտվելով առիթից,որ Խորասանում բռնկված խլրտումները ճնշելու համար Պարսկաստան է ճանապարհվել Աղա Մուհամմադը, 1796թ. գարնանը ռուսական արքունիքը գործնականորեն նախապատրաստվում է արշավանքի: Ռուսական էքսպեդիցիոն կորպուսը գլխավորելու էր կոմս Վալերիան Զուբովը: Վերջինիս Եկատերինա կայսրուհու խնդրանքով ուղեկցում էր արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանը, որը քաջատեղյակ էր Այսրկովկասում և Պարսկաստանում տիրող քաղաքական կացությանը:

1796թ. մայիսի 10-ին ռուսները գրավում են Դերբենդը: Ռուսական զենքի համար արշավանքը սկզբից ևեթ բարեհաջող էր:

Շուտով ռուսներին են հանձնվում նաև Ղուբան, Շամախին ու Բաքուն[6]: Ռուսական զորքերի այս հաջողությունները պայմանավորված էին նաև այդ վայրերի հայերի աջակցությամբ: Հովսեփ Արղությանի կոչով ամենուր ստեղծվում են կամավորական ջոկատներ: Ռուսական իշխանությունները Այսրկովկասի քրիստոնյաներին ոգևորելու նպատակով հայտարարվել են, որ պատերազմական ձեռնարկության ամենագլխավոր նպատակն էր՝ «վերականգնել Հերակլի իշխանությունն իր կալվածքներում, հայ մելիքներին և նրանց հպատակ Ղարաբաղի բնակիչներին դնել միմիայն Ռուսաստանից կախված դրության մեջ»[7]:

1796թ. աշնանը կոմս Վ.Զուբովը համալրում է ստանում և հոկտեմբեր ամսին մի զորաջոկատ՝ գեներալ Ս.Մ.Ռիմսկի-Կորսակովի հրամանատարությամբ ուղարկում Գանձակի վրա: Քաղաքը գրավելուց հետո նրանք պետք է միանային ռուսական հիմնական ուժերին և հասնեին Քուռ ու Արաքս գետերի խառնվելու վայրը: Հովսեփ Արղությանը այնուհետև խորհուրդ է տալիս անցնել Քուռ գետը և, կանգ առնելով Մուղանի դաշտում, հրաման տալ Շուշու Իբրահիմ խանին, որ նա ինքը գա ձերդ պայծառափայլության մոտ կամ գոնե ուղարկի իր ավագ որդուն հայ մելիքների հետ: Ձերդ պայծառափայլության այդ հրամանի կատարումը կդառնա Իբրահիմի դեպի Ռուսաստանն ունեցած հավատարմության և ջերմեռանդության ապացույց: Այնտեղ բոլոր կարևոր գործերը վերջացնելուց հետո կարելի է անարգել գնալ Թավրիզի կամ Արդեբիլի վրա, ուր որ ավելի հարմար կդիտվի: Իսկ հիշյալ Իբրահիմ խանից անհրաժեշտ է պահանջել նրա որդուն հազար զինվորների հետ և հինգ հայ մելիքներին՝ նրանց հինգ հազար զորքերի հետ, զանազան գործողությունների համար, մասնավորապես իբրև առաջապահ գնդեր, որովհետև նրանց խորթ չի պատերազմական ոգին: Իսկ եթե Շուշու խանը ձեր հրամանը կատարել չկամենա, այդ կլինի նրա անհավատարմության և խորամանկ խաբեության բացարձակ ապացույց: Այս դեպքում կարելի է գործադրել հայ մելիքներին, որոնք հարմար զենք կդառնան նրան պաշտոնազուրկ անելու և բարձր աստիճանից ու բերդից զրկելու համար, իսկ այնուհետև ամբողջ Ատրպատականը կարելի է հնազանդության մեջ պահել առանց զենքի: Հայ զորքի թիվը, ի մեծ օգուտ Ռուսաստանի, կբազմապատկվի և կհասնի մեծ քանակության, և բոլոր ձեռնադրությունները վերջիվերջո կհանգեն բարեհաջող վախճանի: Շուշու խանը, իր կարծիքով, իր բերդերը համարում է անառիկ, բայց այդ կարծիքի վերաբերմամբ կարող է հեշտությամբ խաբված լինել, որովհետև նրա բերդը և ուժն առավելապես հայերն են կազմում, որոնք թեև կտրիճ ու քաջ են, բայց ճշմարտապես անձնատուր եղած լինելով ռուսաց գահին, ոչ միայն զենք չեն վերցնի ռուսների դեմ, այլև ամեն կերպ կաջակցեն Իբրահիմի կորուստյան, եթե նա ուխտադրուժ կհանդիսանա: Պետք է միայն հայ մելիքներին գաղտնաբար հուսադրել նորին մեծության ողորմությամբ և հովանավորությամբ»[8]: Իբրահիմ խանը կեղծավորաբար ջերմ հարաբերություններ պահպանելով Զուբովի հետ, միաժամանակ ռուսների դեմ դիվային ծրագրեր էր մտմտում: Իբրահիմ խանն իր մոտ կանչեց Վարանդայի մելիք Շահնազարի որդի մելիք Ջումշուդին և մահ սպառնաց նրան, եթե հայերի մեջ ռուսամետ շարժում նկատի: Միաժամանակ նա Նուխու և Շամախու խաների հետ հակառուսական դաշինք կնքեց: Դրանից հետո Իբրահիմ խանը դավադրություն կազմակերպեց Զուբովի դեմ, բայց հաջողություն չունեցավ:

Որերորդ անգամ Այսրկովկասի քրիստոնյա բնակչության ոգևորությունը մթագնեց Ռուսաստանից ստացված վատ լուրով: Սուրհանդակը ռուսական զորքերին ետ դառնալու հրաման բերեց: 1796թ. նոյեմբերի 6-ին մահացել էր Եկատերինա II-ը և նոր կայսր Պավել I-ը, կամենալով իր ուշադրությունը նվիրել եվրոպական գործերին, միաժամանակ լինելով իր մոր քաղաքական ծրագրերի հակառակորդը, չէր ցանկանում շարունակել այդ արշավանքը: Ռուսական զորքերի հեռանալը ծանր հարված էր հայության համար: Ժողովուրդն ապրում էր տագնապալից օրեր: Մշտապես կրկնվող պատերազմական գործողությունների հետևանքով Արցախի, Սյունիքի և Գանձակի շրջաններում սովն ու մահտարաժամը սովորական երևույթներ էին: Հայության մի մասը ստիպված լքում էր իր հայրենիքը, հեռանալով Վրաստան և Ռուսաստան:

Աղա Մուհամմադ շահը, ճնշելով Խորասանում ծագած ապստամբությունը, սկսեց եռանդով նախապատրաստվել Այսրկովկաս ներխուժելու հա-

մար: Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո, 1797թ. գարնանը Աղա Մուհամմադ շահը նոր արշավանք սկսեց դեպի այսրկովկասյան երկրներ: Շահը Խուդաֆերինի կամուրջով անցնելով Արաքսը, շարժվում է դեպի Շուշի: Ղարաբաղի Իբրահիմ խանն իր մերձավորներով լքում է ամրոցի պաշտպաններին և ապաստանում Դաղստանի Ումմա խանի մոտ: Այս անգամ Աղա Մուհամմադ շահը գրավում է Շուշին և ավերում այն, սրի անցկացնում բնակչությանը: Շահի դաժանություններից զերծ չէին մնում նաև իր իսկ անմիջական սպասավորները: Եվ նրանցից մեկը՝ Սաֆար Ալին, գիշերով մտնում է շահի ննջարանը ու դաշույնի հարվածներով վերջ դնում բռնակալի ոճրաշատ կյանքին[9]: Դրանից հետո պարսից զորքը խառնիճաղանջ խմբերով հեռանում է դեպի Իրան, ուր պայքար էր սկսվել իշխանության համար:

18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարի սկզբներին սկսվում է արցախահայության ազատագրական պայքարի և Ռուսաստանին միացման նզրափակիչ փուլը:

Արցախահայությունը ապրում էր թերևս իր պատմության ամենատագնապալից ու ողբալանջային օրերը: Աղա Մուհամմադ շահի և Հյուսիսային Կովկասի խառնամբոխ ցեղերի պարբերաբար կրկնվող ասպատակությունները, Իբրահիմ խանի խարդավանքներն ու հայաջինջ քաղաքականությունը քամել էին Արցախի կենսատու ուժերը: Այս ամենին գումարվեց նրաշտն ու բնական մյուս աղետները: Երկրամասում մոլեգնում էին սովն ու համաճարակ հիվանդությունները: Ավանդություններն պատմում են, որ մարդիկ գերեզմաններից հանում էին նոր թաղած մեռելներին և ուտում, հարձակումներ գործում գերիներ խլելու և մորթելու համար, երեխաներից մի քանիսին մորթում էին՝ մյուսներին հանգստացնելու համար[10]: Գաղթականների հոծ զանգվածներ տեղափոխվելով Վրաստան մի կտոր հացի համար վաճառում էին իրենց երեխաներին[11]:

Չնայած Իբրահիմ խանի դեմ անհավասար պայքարում մելիքների ուժերը հատվել էին, բայց պայքարը դադար չունեցավ:

Վարանդայի մելիք Ջումշուդը և նրա քրոջ որդի՝ Գյուլիստանի մելիք Ֆրեյդունը, 1797թ. մեկնեցին Աստրախան՝ նպատակ հետապնդելով Հովսեփ Արղությանի միջնորդությամբ հանդիպել Պավել կայսրի հետ: Միաժամանակ Ղուկաս կաթողիկոսը հատուկ ուղերձով դիմեց կայսրին՝ հովանավորության տակ առնելու հայ ժողովրդին: 1798թ. փետրվարի 26-ի կայսերական հրովարտակով իր նախորդների՝ Պետրոս I-ի, Եկատերինա I-ի և Եկատերինա II-ի նման հայոց կաթողիկոսին, հայ մելիքներին, յուզբաշիններին ու կառավարիչներին, ողջ հայ ժողովրդին և առանձնապես Ռուսական կայսրության սահմաններում բնակվող հայերին, վերցնում է իր կայսերական հովա-
նավորության ու պաշտպանության ներքո[12]: Չնայ-
այդ հավաստիացումներին, Պավել I-ը, ըստ էությա-
հրաժարվել էր Այսրկովկասում հայկական դա-
պետության ստեղծման գաղափարից, նպատ-
հետապնդելով բռնազավթել երկրամասը:

Աստանդական դարձած մելիքները Աստ-
խանում երկար սպասելուց հետո 1799թ. մեկնեց-
Պետերբուրգ և Հ.Արղությանի միջնորդությամբ ն-
կայացրին կայսրին իրենց աղերսագրերը:

Պավել կայսրը ընդունեց երկու մելիքներին -
սաց հպատակության տակ: Մելիք Ֆրեյդունը ստ-
ցավ Բորչալուի մի մասը, իսկ մելիք Ջումշուդը՝ Լ-
ռին: Գյուլիստանի մելիք Աբովը հաստատվեց Ռ-
սում: Այս ճանապարհով Ռուսաստանը պիտի կզ-
ներ արցախահայ պետության ստեղծման վերջ-
հնարավորությունը:

Բարեբախտաբար արցախահայությունը տատ-
չտվեց իր մելիքների ցանկություններին՝ տեղափո-
վել նոր տիրույթները: Ժողովուրդը ամուր կառչած
հողին շարունակեց պայքարը ազատության համա-

Աղա Մուհամմադ շահի սպանությունից հետ-
նրա եղբորորդին՝ Ֆաթալի շահը, անցնելով իշխա-
նության գլուխ, փորձեց Պարսկաստանի գերիշխա-
նությունը նորից վերահաստատել Այսրկովկասու-
Առանձնակի եռանդ էր այս հարցում ցուցաբերու-
թագաժառանգ Աբբաս-Միրզան: 1800թ. գարնան-
նրա զորքերը մտան Արարատյան դաշտ և պաշտ-
րեցին Երևանը: Բերդը գրավել նրանց չհաջողվեց:

Դեպքերի զարգացման ընթացքը ի նպաստ
Ռուսաստանին դարձնելու համար Հերակլ թագա-
վորի որդի Գեորգի XII-ի մահվանից մեկ տար-
հետո՝ 1801թ. սեպտեմբերի 12-ին Ալեքսանդր I-
հրովարտակով վերացվեց վրաց թագավորությունը
Վրաստանը միացվեց Ռուսաստանին: Ալեքսանդր
I-ի մանիֆեստով Ռուսաստանին միացվեց նաև
հայկական Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը և Հա-
յաստանի հյուսիսային մի քանի այլ շրջաններ:

1804թ. հունվարին Գյանջայի գրավումով այն-
տեղ բնակվող հայերը նույնպես անցան ռուսակա-
հպատակության ներքո: Այնուհետև ռուսական հրա-
մանատարությունը սկսում է եռանդուն նախապատ-
րաստություն տեսնել՝ գրավելու ռազմավարական
կարևոր նշանակություն ունեցող Երևանի ու
Նախիջևանի խանությունները և Շիրակը:

Ռուս-պարսկական խորացվող հակասությունները շուտով վերաճեցին 1804-1813թթ. պատերազմի:

Հակառակորդների միջև առաջին լուրջ ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1804թ. հունիսի 10-ին Փոքր Ղարաքիլիսա (Ազատան) գյուղի մոտ: Ռուսական կորպուսի առաջապահ ուժերը գեներալ Տուչկովի հրամանատարությամբ հաղթանակ տարան: Իր հերթին գեներալ Ցիցիանովը հունիսի 30-ին Քանաքեռում ջախջախում է Աբաս-Միրզայի զորքերին և պաշարում Երևանը: Ուժեղ տոթը, ռազմամթերքի ու պարենի խիստ պակասը, ինչպես նաև Վրաստանում տիրող խռովահույզ վիճակը Ցիցիա-

նովին հարկադրեցին սեպտեմբերի 3-ին դադարեցնել Երևանի պաշարումը և վերադառնալ Թիֆլիս:

Ռուսների վերջին հաջողություններից անհանգստացած Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը որոշեց հարաբերություններ հաստատել նրանց հետ: Պարսկաստանն էլ, Ղարաբաղը կորցնելու հնարավարիս մեծաքանակ մի զորագունդ է ուղարկում Ղարաբաղ: Դեռևս Շուշի չհասած, Դիզակում հայ կամավորները խայտառակ պարտության են մատնում պարսիկներին:

Իբրահիմ խանի վրա ճնշումն ուժեղացնելու նպատակով Շուշի է ուղարկվում մայոր Լիսանևիչի գլխավորությամբ ռուսական մի ջոկատ:

Իբրահիմ խանը ստիպված գնաց զիջումների: 1805թ. մայիսի 14-ին, Գանձակից 30 վերստ հեռավորության վրա, Քյուրակչայ գետի մոտ, գեներալ Ցիցիանովը և Իբրահիմ խանը ստորագրեցին պայմանագիր: Որպես շահագրգիռ կողմ հայերից ներկա էին Թիֆլիսի և Գանձակի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Գեղարդակիրը և Վարանդայի մելիք Զումշուդ Մելիք-Շահնազարյանը: Պայմանագրով Ղարաբաղը ընդունում է Ռուսաստանի հովանավորությունը, Շուշիում տեղակայվելու են ռուսական զորքեր, ռուս աստիճանավորների հսկողության տակ Ղարաբաղը ղեկավարվելու էր խանի կողմից: Պայմանագրի առաջին հոդվածում ասված է. «Ես՝ Շուշու և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանս, իմ իմ ժառանգների և հաջորդների անունից հանդիսավորապես ընդունիշտ հրաժարվում եմ Պարսկաստանից կամ այլ պետությունից վասալական կամ առհասարակ ուրիշ որևէ տիտղոս ունենդ որևէ կախում ունենալուց և սրանով հայտարարում եմ ամբողջ աշխարհի առաջ, որ ես ինձ և իմ հաջորդների վրա չեմ ճանաչում ուրիշ մի ինքնակալություն, բացի նորին կայսրական մեծության համառուսական մեծ թագավոր կայսրին և նրա բարձր ժառանգների և համառուսաստանյան կայսերական գահի ժառանգների գերագույն իշխանությունը՝ խոստանալով նույն գահին հավատարմություն, ինչպես նրա հավատարիմ ստրուկը, որի համար և պիտի երդվեմ սուրբ Ղուրանի վրա»: Ցարական կողմն իր հերթին խոստանում է, որ ցարի ու «նրա հաջորդների անունից շնորհն ու բարենամությունը Շուշու և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանից ու նրա ժառանգներից, ինչպես և իրեն հավատարիմ հպատակից երբեք չեն խլվի..., նորին բարձրաստիճանության ու նրա ժառանգների ներկա կալվածների ամբողջականությունը պահպանված կլինի»[13]:

Փաստորեն այդ դաշնագրով ցարական Ռուսաստանը անսքող ցույց տվեց մերկապառանց, չհահանդիր արտաքին քաղաքականության էությունը, հարազատ մնալով ծավալապաշտական նկրտումներին, անտեսելով մինչև վերջ իրեն հավատարիմ մի ամբողջ ժողովրդի իր հայրենիքում ազատ ապրելու խնդրանքը, ամենակոպիտ ձևով ոտնահարելով Ղարաբաղի մելիքների հայրենասիրական իրավունքները: Այս նույն ձնագիրն ուներ նաև 1921թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը, 1921թ. հուլիսի 5-ի Կովկասյան բյուրոյի հայտնի որոշումը և «վերակառուցված» Ռուսաստանի ծնունդ Գորբաչովյան հայատյացությունը:

1805թ. գարնանը Աբաս-Միրզան մեծ քանակով անցնելով Արաքսը, մտնելով Ղարաբաղ՝ պաշարեց Շուշին: Ռուսական կայազորը Լիսանևիչի գլխավորությամբ և տեղի հայ կամավորների օժանդակությամբ համառ դիմադրություն ցույց տվեց թշնամուն:

Իբրահիմ խանը չնայած իր երդմանը, որոշեց միանալ Աբաս Միրզայի զորքին, իր ընտանիքով գիշերը լքելով բերդը: Լիսանևիչը և մելիք Զումշուդը, իմանալով դրա մասին, հետապնդում են խանին և խանենց բան կոչվող տարածքում հասնելով սպանում են Իբրահիմ խանին և նրա ընտանիքի մյուս տղամարդկանց:

Շուշիի պաշտպաններին օգնելու համար Գանձակից գնդապետ կարյագինի հրամանատարությամբ ուղարկվում է 500 հոգանոց մի ջոկատ՝ երկու հրանոթով: Ասկերանի մոտ ռուսական զորքերին շրջապատում են պարսկական Փիր-Ղուլի խանի 10 հազարանոց բանակը: Պարսից առաջապահ զորքերին օգնության է հասնում Աբաս Միրզայի 30 հազարանոց բանակը: Գումարտակի ծանր վիճակի մասին Շուշիի կայազորին տեղյակ է պահում կուսապատգի Վանի Աթաբեկյանը: Նրա օգնությամբ կարյագինի գումարտակը Ասկերանից գաղտնի հեռանում և ամրանում է Շահ-Բուլաղ բերդում: Աբաս-Միրզան փորձում է պաշտպաններին սովի մատնելով՝ հարկադրել անձնատուր լինել: Ստեղծված կացության մասին Վանի Աթաբեկյանը իր նոբոր՝ Հակոբի միջոցով նամակ է ուղարկում Ելիզավետապոլ գեներալ Ցիցիանովին, իսկ ինքը հաց և այլ սննդամթերքներ հասցնում սովի մատնված զինվորներին:

Հույսը կտրելով օժանդակ ուժեր ստանա-լուց, հուլիսի 7-ին գիշերը, Վանի Աթաբեկյանի ուղեկցությամբ, կարյագինի գումարտակը թշնամուց աննկատ հասնում է Մոխրաթաղ գյուղը: Կուսապատում հոր տանը գտնվող ալյուրի պաշարները հանձնելով ռուս զինվորներին, նրանց բարեհաջող հասցնում է ռուսական հիմնական ուժերին: Այս քաջագործություններ համար Ցիցիանովը Վանի Աթաբեկյանին նվիրեց իր արծաթե ժամացույցը[14]:

Հետագայում Վանի Աթաբեկյանը 60 հայ կամավորների գլուխ անցած կռվում է ռուս-պարսկական ճակատի ամենաթեժ կետերում: Արցախի հայությունը, նրա մելիքական ուժերը, երկիրը ազատագրելու նպատակով կռվում էին ոչ միայն հայրենի եզերքներում, այլև ուր անհրաժեշտ լիներ, ուր որ ռուսական հրամանատարությունը հարմար գտներ:

Երևանի 1804թ. պաշարման ժամանակ ռուսական զորքերին մեծ օգնություն ցույց տվեց Գյուլիս-

տանի Մելիք-Աբովի որդի՝ Ռուստում բեկի գլխավորած հայկական հեծյալ ջոկատը:

Ռուստում բեկը անձնազոհության հրաշալի օրինակներ ցույց տվեց Բոլնիսում, Փամբակի ու Ապարանի մարտերում: Անհավասար մարտերում ընկան Ռուստում բեկի ջոկատի մարտիկներից շատերը, իսկ ինքը՝ հրամանատարը, վիրավոր վիճակում գերվեց և շղթայակապ ուղարկվեց Թավրիզի բանտը, որտեղ և դաժան խոշտանգումներից հետո սպանվեց[15]:

Տերունի Մելիք Աբովը որդու հերոսական նահատակությունից հետո, գլխավորեց հայկական ջոկատը և արիության բազում օրինակներ ցույց տվեց:

1806թ. Ղարաբաղում պարսկական զորքերի դեմ մղվող մարտերում աչքի ընկավ Մելիք-Ջումշուդ Շահնազարյանի հեծյալ ջոկատը: Ֆելդմարշալ Գուդովիչը, բարձր գնահատելով հայորդու ցուցաբերած ծառայություններն ու հմտությունը, գլխավոր շտաբ էր ներկայացրել՝ Մելիք-Ջումշուդ Շահնազարյանին փոխգնդապետի աստիճան շնորհելու համար: 1806 թվականից մինչև 1809 թվականը ռուս-պարսկական ճակատում հանգստություն էր տիրում: Խրախուսվելով Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից, 1809թ. Պարսկաստանը նոր ռազմական գործողություններ սկսեց: Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ երկու ճակատով կռվելուց խուսափելու նպատակով 1810թ. փետրվարին՝ Թավրիզում և ապրիլին՝ Ասկերանում Ռուսաստանը Պարսկաստանի հետ բանակցություններ սկսեց: Սակայն Պարսկաստանը, ակնկալելով մեծ տերությունների աջակցությունը, ընդհատեց բանակցությունները և վերսկսեց պատերազմական գործողությունները:

1810թ. ամռանը գնդապետ Պ.Կոտլյարևսկու զորագունդը գրավեց Մեղրին, ապա, հանկարծակի գրոհելով Աբաս-Միրզայի ճամբարը, նրան պարտության մատնեց և հարկադրեց զորքերը դուրս բերել Ղարաբաղից:

Անհաջողության մատնվեց նաև 1811թ. ամռանը Աբաս-Միրզայի կողմից դեպի Ղարաբաղ կազմակերպված արշավանքը:

1812թ. հայրենական պատերազմի ծանր շրջանում պարսկական զորքերը հարձակման անցնելով՝ ցանկանում էին վերստին գրավել իրենց կորցրած տարածքները: Ասլանդուզի և Լենքորանի ճակատամարտերում պարսկական զորքերի կրած ծանր պարտությունները Ֆաթ-Ալի շահին հարկադրում են հաշտություն խնդրել:

Հարկ է նշել, որ վերջին այս հաղթանակների կրման գործում նորից իրենց ավանդը բերեցին Արցախի կամավորները՝ Վանի հարյուրապետի գլխավորությամբ[16]: Հայ ժողովրդի ջանադիր մասնակցությամբ ռուսական զենքի հաղթանակները ամբողջականացվեցին 1813թ հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով: Այն ստորագրում են լիազոր՝ Ռտիշչևը և Պարսկաստանի ներկայացուցիչ՝ Միրզ Աբդուլ Հասան խանը[17]: Պարսկաստանը ճանաչ Դաղստանի ու Արևելյան Վրաստանի, ինչպես Գյուլիստանի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Դե բենդի, Ղուբայի, Բաքվի, Թալիշի խանությունն միացումը Ռուսաստանին[18]:Ըստ պայմանագրի բորդ կետի այս տարածքների հետ Պարսկաստա հրաժարվում էր նաև Արևելյան Հայաստանի՝ Ղ րաբաղի, Լոռու, Փամբակի, Շամ-շադինի, Զանգ զուրի և Շորագյալի գավառներից: Պարսկաստա զրկվում է Կասպից ծովում ռազմական նավատո ունենալու իրավունքից[19]:

Անկախ նրանից, թե ցարական իշխանու յունները Այսրկովկասում ինչ նպատակներ էին տապնդում, այն համապատասխանում էր Ղարա բաղի և, ընդհանրապես, ողջ հայության ազատա գրական ձգտումներին:Գյուլիստանի պայմանագի մեր ժողովրդի համար պատմական անանցանե իրողություն է: Այն մի ավելորդ անգամ նորից վկա յում է, որ Ղարաբաղը առանձին ազգային-պետա կան միավորի կարգավիճակով է անցել Ռուսաս տանի տիրապետության տակ: Հետևաբար, ներկա յիս Ադրբեջանը կազմող տարածքները, Դաղստանը Վրաստանը, այնպես էլ Ղարաբաղը Ռուսաստանի են անցել հավասար իրավասուբյեկտային կարգա վիճակով: Ուրեմն, եթե խորհրդային կայսրությա փլուզումից հետո վերահիշյալները իրենց իրավուն են վերապահում ստեղծելու ազգային պետակա նություն, այդ նույնից օգտվում է նաև Ղարաբաղը Գյուլիստանի պայմանագիրը կարող է քաղաքակա ուղենիշ հանդիսանալ ԼՂՀ արդեն ձևավորվող ար տաքին քաղաքականության և դիվանագիտությա սկզբունքների մշակման համար: Այն, բացի քաղա քական պատճառաբանություններից,ունի նաև իրավա կան ամբողջացված դաշտ՝ մեր օրերի թելադրած տեսակետի առումով: ԼՂՀ ճա-նաչման իրավական կողմի առաջնային քայլը անպայման պետք է կապվ Գյուլիստանի պայմանագրի հետ:

Այստեղ Ադրբեջանը հանդես է գալիս որպե երկրորդական դեմք: Հիմնական կենտրոն Ղարաբաղ-Ռուսաստան կապի վրա է, որովհետև կամա թե ակամա Ռուսաստանը ինքը եթե հիմա կանգնած է իր պետականության կայացման ճանապարհին և այն փորձում է իրականացնել քաղաքակիրթ չափանիշներով, չի կարող խուսափել իր պատմության իրավապայմանագրային հիմունքներից: Այսինքն՝ հաշվի նստելով այդպիսի հիմունքներից մեկի՝ Գյուլիստանի պայմանագրի հետ, Ռուսաստանը պիտի կողմնորոշվի ստացած ժառանգության նկատմամբ: Իսկ պետաիրավական ժառանգությունը դա ոչ թե հորանցիկ երևույթ է, այլ տվյալ տերության գոյության ընթացքում մշակված պետական շահերի ամբողջություն. Հետևաբար, եթե Գյուլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղը ինչ-որ չափով ինքնուրույնացված միավոր է Հայաստանի համար, ապա Ադրբեջանի մասին խոսք անգամ լինել չի կարող:

Գյուլիստանի պայմանագրի քաղաքական-իրավական ուժի արտահայտություններից մեկն էլ այն է, որ այդ պայմանագիրը պաշտպանության կարիք չունի:

ռուսատիրամը նրանից նրան առանձնվող գանկացած անտության կողմից ուղղված է հենց խուսափողի դեմ: Ռուսական կիսատարատ ուժեղ-մշտական անտություն չի լինում, այլ լինում է ուժեղ անտություն, որի կառուցման հիմքում դրվում է քաղաքակրթության կողմից մշակված պետական-քաղաքական սկզբունքները ամբողջությամբ:

Ցարական Ռուսաստանը հայերի օգնությամբ տիրանալով Ղարաբաղին, ձեռնամուխ եղավ իր գաղութատիրական քաղաքականության իրականացմանը: Ցարական կառավարության հումանով վերացվեց մելիքական կարգը: Նման քաղաքականության հիմքը պետք է փնտրել այն ինքնավարական ձգտումների մեջ, որոնց համար մարտնչել են Արցախի մելիքները: Դրա փոխարեն պատպանվեցին թաթար խանների և բեկերի իրավունքները: Քննարկվող ժամանակաշրջանում կովկասի ազնվականների 41,53%-ը վրացիներ էին, ռուսները 16,4%, թաթարները 27,50%-ը, իսկ հայերը ընդամենը 5,46%-ը[2]: Այս գործում իր բացասական դերն է կատարել վրացական ծագում ունեցող հայատյաց Յիցիանովը:

Իբրահիմ խանի սպանությունից հետո, ռուսաց կայսեր ասուցից խանի հետնորդ հայտարարվեց նրա ավագ որդի Մեհդի-Ղուլի խանը: Վերջինս, չնայած իր հավատարմության երդումներին, նոր տերերի նկատմամբ նույնպես այնքան կ բարեհաճությունը չգտնվեց: 1822թ. Մեհդի Ղուլի խանի և նրա մերձավորների Պարսկաստան փախչելուց հետո, Ղարաբաղի խանությունը գեներալ Մադատովի հրահանգով լուծարվեց և վերաբաժանվեց Ղարաբաղի նահանգի, որն անմիջապես կառավարվում էր ռուսական կառավարության կողմից: Նահանգն իր հերթին բաժանվեց մահալների: Վարչական պաշտոններից հեռացվեցին խանական շրջանի նախկին պաշտոնյաները, իսկ մահալների կառավարիչներ նշանակվեցին ռուս ազատիճանավորներ:

Քաղաքական այս գործընթացներով սկսվեց Ղարաբաղի պատմության նոր շրջանը:

Ամփոփում

Արցախահայությունը 18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարի սկզբներին ուժերի գերլարումով փորձում էր վերջնականապես թոթափել պարսկական ատելի լուծը: Հայ ժողովրդի ջանադիր մասնակցությամբ ռուսական զենքի հաղթանակները ամբողջականացվեցին 1813թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով: Անկախ նրանից, թե ցարական իշխանությունները այդ պայմանագրով ինչ նպատակներ էին հետապնդում, այն մի ավելորդ անգամ նորից վկայում է, որ Ղարաբաղը առանձին ազգային-պետական միավորի կարգավիճակով է անցել Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

Резюме

В конце 18-ого и начале 19-ого веков армянское население Арцаха сверхнапряжением сил попыталось окончательно сбросить ненавистное персидское иго. При активном участии армянского народа победы русского оружия увенчались Гюлистанским мирным договором 12-ого октября 1813 года.Вне зависимости от того, какие цели преследовали царские власти, это лишний раз свидетельствует о том, что Карабах вошел в состав Российской империи в качестве отдельной национально-государственной единицы.

Գրականություն

1. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.), աշխատասիրությամբ Ռ.Տիտանյանի, Եր., 1981, էջ 19:
2. Վարդան Օձնեցի, Նոր բաղաբական և եկեղեցական պատմութիւն Հայաստան աշխարհի, մնձի և փոքրու, Մատենադարան, ձեռ. 4331, թ. 135:
3. Լեո, հ.3, էջ 385:
4. Նույն տեղում:
5.Վարդան Օձնեցի,Մատենադարան,ձեռ.4331,թ. 158:
6.Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Եր., 2000, էջ 71-72:
7. Бутков, материалы по новой истории кавказа, СПБ, 1969, стр. 209.
8. Լեո, հ. 3, էջ 396:
9. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքների մասին, էջ 21:
10. А. Джеваншир, стр. 38.
11. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքների մասին, էջ 192:
12. Լեո, հ. 3, էջ 409:
13. Լեո, հ. 4, էջ 249:
14.В Потто, Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902, стр. 24-29.
15. ՀԺՊ, հ. 5, էջ 127:
16. Ռաֆֆի, երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 565:
17. «Վեմ», 1937, հմ.1, էջ 7:
18 ,,Тесакет'', N15,стр. 25.
19. Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях, М., 1946, стр. 24-26.
20. Учреждение для управления Закавказским краем, утверждение 10 апреля1840г.,II собрание законов'', т. V, N 13368.